

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ II

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ,
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА

ЗАПОРІЖЖЯ І ЗАПОРІЗЬКА СІЧ (СІЧА)

Особливі колонізаційні умови XV—XVI століть зробили українське Задніпров'я і пониззя Дніпра притулком вільнолюбних, войовничих елементів, які не мирилися з економічним і суспільним ладом Польсько-Литовської держави. Великі простори, т. зв. “уходи”, щедрі на різноманітні природні багатства, приваблювали сюди мисливців не лише з сусідніх місцевостей, але і з глибшого Полісся, Волині, Білорусії. Гуртуючись на початку весни у подніпровських містах, вони організовувалися тут у військово-промислові артілі, т. зв. ватаги, і всю весну й літо, до пізньої осені, займалися мисливством, рибальством, бджолярством та різними іншими промыслами — включно з розбійницьким здобичництвом* — у поріччі лівих приток Дніпра і його пониззі.

Адміністрація подніпровських замків, місцеві намісники-коменданти, які були єдиними представниками влади на цих окраїнах держави, користуючись своїм всевладним становищем, намагалися використати ці подніпровські промысли у своїх інтересах і обкладали уходників важкими поборами за дозвіл займатися промыслами в уходах, що належали до даного замку, змушували їх ділитися з ними здобиччю при поверненні, безцеремонно відбираючи на замок її найкращі і найцінніші частини і змушуючи продавати решту своїм агентам за примусово-низькими цінами. Цей обтяжливий фіскалізм і набридливий контроль прикордонної адміністрації спричиняли скарги й протести, які здебільшого залишалися марними, і в результаті уходницьке населення намагається обійти контроль замкової адміністрації, створити свої опорні пункти в уходах поза прикордонними замками, відійти від них якомога далі, за межі досяжності прикордонної адміністрації. Під час ревізії подніпровських замків, здійсненій 1552 р., представники місцевої адміністрації скаржаться на зменшення прибутків від уходників через те, що козаки — тобто елементи, які спеціалізувалися в цьому степовому військово-промисловому ремеслі, — влаштовуються в степових уходах на постійне проживання. За словами адміністрації, ці козаки здобувають собі утримання мисливством, рибальством, бджолярством і навіть свавільно варять собі мед у цих притулках, завдаючи жажливих збитків замковій корчемній монополії. Вони примудряються діставати собі необхідні припаси в обхід прикордонних литовсько-польських міст, а для захисту від неприятелів влаштовують собі в районі своїх промыслів укріплення, засіки й городки.

Адміністрація, прагнучи втримати під своїм контролем й у своїй залежності це уходницьке населення, намагалася перешкоджати осіданню останнього в уходах. Вже в 1540-х рр. ми чуємо скарги прикордонних черкаських міщан на адміністрацію, яка не дозволяє їм влаштовувати “городки” для свого захисту в уходах. Та врешті-решт причіпки й різні перепони адмі-

ністрації змушували уходницьке населення все далі заглиблюватись у пустельні простори Подніпров'я за межі досяжності її агентів, а з іншого боку, просуваючись таким чином до татарсько-турецьких кордонів, з огляду на небезпеку з боку татарських і турецьких прикордонників, з якими козаки-уходники вели безупинну війну, вони були змушені об'єднуватися у все більші й згуртованіші організації, забезпечувати себе якомога значнішими військовими силами й укріпленнями. І як район, що найбільше відповідав цим умовам, — недосяжний для всіляких репресій прикордонної адміністрації, з одного боку, а з іншого, майже неприступний для татарських і турецьких нападів, особливо в сезон весняних і літніх промислів — висувається З[апоріжжя] і стає осередком і центром козацтва та його організації на тривалий час, доки йому не вдається міцно закріпитись на волості, тобто території постійного поселення.

Обійшовши гранітну гряду, яка утворює в його руслі низку кам'яних порогів, Дніпро від нинішнього Олександрівська повертає знову на захід і разом зі своїми притоками, Конкою, Білозеркою, Рогачиком, Томаківкою, Базавлуком та ін., формує на відстані приблизно ста верстов густу майже непрохідну мережу рукавів, проток і островів. Увесь цей щедро омитий простір, порослий гаями, кущами й очеретом, багатий на рибу й дичину — так званий "Великий Луг", оспіваний в українській народній поезії під цією назвою, — був багатий на затишні місцини, непрохідні й недоступні ні для кого, крім степових вовків. Сюди не могли проникнути ні команди прикордонних старост, ні регулярні війська польського уряду, ні турецькі судна, ні татарські загони. Лише взимку, коли лід сковував ріки, болота й трясовини, можна було пробратися у глибину цього низового лабіринту; проте будь-яка експедиція в той час не мала жодного інтересу, оскільки тут не було якихось значних укріплень, арсеналів чи складів, — усе ховали в різних відлюдних місцях, відшукати які не було жодної можливості.

Кн[язь] Дмитро Вишневецький-Байда, духовний батько пізнішої Січі, на початку 1550-х рр. збудував замок на острові Хортиці, при виході з порогів у лабіринт Великого Лугу. Він мав на меті створити міцну опорну базу для боротьби з татарськими нападами й, за допомогою Литви й Москви, силами українського козацтва зламати Кримську орду, яка дамокловим мечем висіла над південною колонізацією обох держав. Його спроба не мала успіху: колонізаційні інтереси виявилися неспроможними подолати традиційне політичне суперництво обох держав і, полишений на власні сили, тобто на сили українського козацтва, Вишневецький не міг встояти, коли Орда всіма силами, за допомогою Туреччини й Молдавії, напала на його Хортицький замок. У 1557 р. замок здобули і зруйнували, і Вишневецький спробував інші методи для втілення своїх планів. Після цієї невдачі козацькі кола полишили думку про створення якогось потужного укріплення. Ре-

зиденція низових козаків-уходників кочує з місця на місце, перебуваючи в різних пунктах Великого Лугу, — на Базавлуці, Томаківці та в інших місцях, покладаючися на загальну неприступність цієї місцевості; козаки гребують якимись постійними укріпленнями, обмежуючись оборонними засіками (звідси й назва Січі) й земляними спорудами. “Живуть на островах, — якщо їх небагато, то на одному невеликому, якщо ж кількість збільшиться, — переходять на більший; лісу там багато, і вони так уміють захищати себе засіками, що й узимку, коли Дніпро замерзне, не бояться жодної шкоди, а влітку через ріку не перейдеш, та ще й по обидва боки на багато миль простяглися величезні болота, так що цими островами не лише неможливо оволодіти, але і знайти їх, хто не знає дороги”, — розповідає зі слів якогось козацького ватажка італійський агент Гамберіні у 1580-х рр.*

Інший тогочасний письменник, Папроцький (1580-ті рр.), зі слів Сам[ійла] Зборовського* і його товаришів, які побували в Січі, так описує козацько-уходницьку організацію Низу, центром якої була Запорізька Січ. Козаки-уходники займаються на ріках рибальським і звіриним промислом під проводом своїх старшин, постачаючи припасами й харчами козаків “лицарських”, які живуть біля Дніпра і ведуть головно прикордонну війну з татарами й турками; інші добувають сіль; у прикордонних містах вони займаються торгівлею чи обміном продуктів своїх промислів із сусіднім населенням. Весь Низ, від Самари до татарсько-турецьких кордонів, у цій розповіді живе однією козацько-уходницькою організацією; промислові зв'язки, обмін продуктами тісно переплітаються із військовими зв'язками, які утримують задля інтересів оборони й здобичництва, здобуття “козацького хліба”. А козацький військовий табір, розташований на одному з островів (у даний момент на Томаківці), є центром цього низового життя і задає тон усьому козацтву, якщо й не керує ним формально. Вже у 1580-х рр. запорізьке козацтво інакше зветься “січовим”, за назвою Січі, яку вважають визнаним центром і представницею низового козацтва.

Австрійський агент Еріх Лясота, який у 1594 р. відвідав Січ*, що була тоді на о. Базавлуці, “на Чортомлицькому Дніприці”, змальовує подальшу картину цієї організації. Січ розпоряджається не лише козацько-уходницькими силами Низу, але й козацьким населенням, “яке живе по містах і селах і зараховує себе до запорожців”, тобто до козацької організації; у розпорядженні січової старшини і її виборного “гетьмана” перебуває на Низу близько трьох тисяч мобілізованого війська, і в будь-який час вона може зібрати ще кілька тисяч козаків, які визнають над собою владу Запорізького Війська і живуть “на волості”; сама козацька січова старшина в листі до імператора, переданому з Лясотою, вказує свої сили для далекого походу як 6 000 “старих козаків, вибраних людей”, не рахуючи “прикордонного сільського населення”. Вона вважає себе самостійною політичною

силою, провадить свою політику й користується “великим авторитетом не лише в Україні, але й у всій Польщі”.

У цей період — наприкінці XVI і згодом на початку XVII ст. — Запоріжжя є справжнім представником козацтва. Останнє ще не створило собі міцного становища на волості, його організація тут ще не має міцних, загальноновизнаних форм, постійних кадрів — у його пануванні чергуються періоди посилення й занепаду, і в періоди занепаду Запоріжжя знову стає єдиною опорною базою козацької організації. Волосне чи *городове* козацтво, як воно згодом називається, лише з часів Сагайдачного здобуває твердіший ґрунт під ногами і відтоді помітне певне роздвоєння, а іноді — конкуренція цих двох елементів: *городового* козацтва, яке поступово організовується в територіальні полкові групи, змушене зважати і на урядову політику, і на різноманітні офіційні влади, репрезентуючи інтереси, так би мовити, козацької буржуазії, — й Запорізького, низового козацтва, яке тяжіє до Січі й відчуває себе вільнішим від будь-яких урядових впливів, його планів і побажань.

Ми бачимо моменти, коли опортуністична політика здобуває повну перевагу, “помірковані” козацькі кола — представництво *городової* козацької буржуазії — користуються безумовною перевагою у війську, чи завдяки авторитетові й талантам своїх вождів, чи сприятливому співпадінню обставин, що усувають небезпечні тертя й конфлікти з урядом. Тоді й З[апоріжжя] йде на буксирі такої *городової* чи старшинської політики, визнає владу й авторитет законослухняної старшини і значною мірою скоряється її директивам. Такі моменти ми бачимо, наприклад, за Сагайдачного, Мих[айла] Дорошенка, Петражицького-Кулаги (у другому, третьому й четвертому десятиліттях XVII ст.). Та дуже часто *запорізька* вольниця, куди стікаються найнепримиренніші й радикально настроєні елементи, виходить з покори законослухняної *городової* старшини. При цьому, якщо вона не відчуває себе достатньо сильною для боротьби з останньою чи не бачить сприятливих умов для конфлікту — аби повести за собою нейтральні українські елементи волості, — вона готова вдовольнитися певною свободою дій для себе й віддати *городовій* старшині право судити й керувати *городовим* козацтвом. Такий стан справ ми, наприклад, бачимо в першому історично відомому епізоді подібного розколу, за гетьманства Бородавки (1619—1621): З[апоріжжя] проголосило його гетьманом, але його супротивник, представник *поміркованої* політики Сагайдачний, залишається володарем волості й у сфері його впливу залишається *городове* козацтво, хоча гетьманом вважають Бородавку; роздвоєння завершується тим, що партія Сагайдачного домагається усунення (а згодом і страти) Бородавки, і влада над усім військом знову переходить до Сагайдачного. Навпаки, за гетьманства Гр[игорія] Савича Чорного З[апоріжжя], яке очолює Тарас

Федорович, спочатку готове надати Чорному з його партією панування на волості, та згодом, враховуючи шанси, переходить у наступ скидає покірну урядові старшину, розпочинає рішучу боротьбу з урядовими військами й, вигравши кампанію (1630), стає повноправним господарем.

У період повного пригноблення козацтва, в десятиліття перед повстанням Хмельницького (1639—1648), З[апоріжжя] також переживало свої важкі дні. У Січі стояв реестровий гарнізон, а збудована польським урядом фортеця Кодак біля підніжжя порогів значно утруднювала сполучення З[апоріжжя] з волостю; втім, як випливає із збережених документів, свавільні елементи на Низу навіть у цей період були не зовсім упокорені. Повстання Хмельницького повернуло З[апоріжжя] козацтву. Але за його правління вся політика, все керівництво зосереджувалися у гетьманському штабі, і Січ не відігравала якоїсь помітної ролі. Вона знову висувається лише після смерті Хмельницького, але її суперництво з городовою старшиною, її політичною програмою і тактикою, ставить З[апоріжжя] дуже часто в цілком несподівані і не завжди почесні ситуації. Так, після смерті Б.Хмельницького, з вибором на гетьманство ставленика старшини Виговського, З[апоріжжя] з сусідніми лівобережними полками, що мали найкращі стосунки з Січчю, виступає проти нового гетьмана як представника нового старшинського панства, веде проти нього запеклу агітацію на Україні і в Москві, доводячи незаконність обрання Виговського і його небагонадійність з точки зору московського уряду. Починаючи з цього моменту, протягом тривалого часу З[апоріжжя] стає знаряддям у руках різних інтриганів, що грають, з одного боку, на струнах демократичного радикалізму, козацької демагогії, а з іншого, — намагаються втрапити в тон московській політиці, її централістичним тенденціям, ворожим старшинському автономізму, і таким чином більш чи менш вдало вирішують свої особисті справи. Таку двозначну політику супроти Виговського вів, у союзі з кошовим Барабашем, полтавський полковник Пушкар; згодом з більшим (але дуже сумним з точки зору політичних інтересів України) успіхом вплив таким же способом на гетьманство запорізький кошовий Іван Брюховецький (1663). Недалекоглядний і неглибокий по суті демократичний радикалізм запорізького козацтва, який віддавав його під владу нескладних демагогічних фраз різних агітаторів, зіграв у цьому випадку поганий жарт над охоронцями давніх традицій свободи й рівності; виступаючи проти старшини як носія класових шляхетських прагнень, запорожці разом з тим копали яму і політичній програмі, яку здійснювала старшина, і якій, власне, не могли не співчувати й запорізькі кола, — зрештою, не могли нічого їй протиставити. Коли Брюховецький, отримавши гетьманство, став покірним знаряддям московського централізму, З[апоріжжя] з обуренням відвернулося від нього. Та це не завадило йому і згодом підтримувати низькопробних

кар'єристів, на кшталт, наприклад, Ханенка (проти Дорошенка), які здобували підтримку держав-суперниць поступливістю в питаннях української автономії.

Втім, з наближенням до кінця XVII ст., в міру того, як старшинське правління міцніє в городовій Україні й ціною поступок централістичній політиці Москви здобуває її підтримку, запорізька фронда все більше втрачає значення в сучасній політиці. Запорізька старшина брала на себе роль викривачів аристократичних прагнень городової старшини й сервілізму гетьманського уряду щодо уряду центрального, та викриттям цим надавали все меншого значення. І, як показала афера останнього демагога України, Петрика Іваненка, його невдалі спроби підняти повстання на Україні за допомогою З[апоріжжя] (1692—1696), останнє було вже не здатним до жодних серйозних активних виступів у дусі своїх ідеалів. А спроба кошового Костя Гордієнка, щирого автономіста й противника московського централізму, підтримати справу Мазепи приєднанням січового товариства до шведської армії (1709), лише стягнула на З[апоріжжя] катастрофу — зруйнування Січі царськими військами влітку 1709 р.

Після цього Січ перенесли на кримську територію, але це відчуження від українського життя, якого завдала еміграція, незабаром далось їй у знаки дуже важко й, попри весь вплив Гордієнка і наступника Мазепи Орлика, запорожці починають прагнути до повернення на стару територію і клопочуть перед російським урядом про прийняття їх знову під владу Росії. Російський уряд, однак, не хотів порушувати договір з Туреччиною (1712), за яким визнав запорожців підданими Порти, і лише з огляду на загрозу розриву з останньою обіцяв запорожцям, у разі війни, прийняти їх знову. Напередодні турецької війни, на початку 1734 р. запорожці, з огляду на цю обіцянку, повернулися на старі попелища, в ур[очище] Базавлук, і були офіційно прийняті під владу російського уряду. На підставі угоди, ухваленої з запорізькими делегатами, їм дозволили володіти своєю колишньою територією, керуватися своїм виборним правлінням за давніми звичаями, а за військову службу й охорону кордонів їм надавали щорічну платню із скарбниці в розмірі 20 тис. рублів.

Ця остання або Нова Січ, що проіснувала ще 40 років, мала ще менше політичне значення, аніж Січ часів Самойловича і Мазепи. Випросивши собі повернення на старі "вольності", вона відчувала хиткість свого існування, небезпеку нових форм життя, що насувалися на неї, отож січова старшина докладала всіх зусиль до того, щоб нічим не дратувати російський уряд. Однак це їй погано вдавалося; з одного боку, запорізька вольниця своїми нападами на сусідні території створювала проблеми російській дипломатії, з іншого, — колонізаційні й адміністративні плани уряду наштовхувалися на кожному кроці на запорізькі вольності, з їхніми правами

на стару територію, викликали взаємне роздратування, і все це підготувало ліквідацію Січі — таємно підготоване здобуття її російськими військами, арешт і заслання старшини та знищення запорізького ладу.

Та все-таки, якщо З[апоріжжя] в цю останню епоху позбулося політичного значення, то, попри всю нетривкість свого існування, воно мало велике моральне і навіть соціальне значення для України. В епоху, коли остаточно ліквідовували автономію України, давні традиції козацького життя, давні принципи економічних і суспільних стосунків, З[апоріжжя] залишалося останнім проблиском свободи, незалежності, демократизму. Воно було останнім паростком цих давніх прагнень до встановлення нового суспільного ладу. Його устрій втілював у собі республіканські традиції козацтва, розвинуті тут до найбільшої можливої на той час повноти; запорізька територія з її населенням зберігала принципи підданства Війську, а не новим панам, які зросли на руїнах Гетьманщини. І цим пояснюється вибух жалю, журби, горя, викликаний знищенням З[апоріжжя], який знайшов таке багате відображення у поетичній традиції, як жоден з моментів української історії, — за винятком хіба Хмельниччини.

Лад і побут З[апоріжжя] у цю останню епоху відомий нам краще й точніше (в перше століття свого існування лад З[апоріжжя] значною мірою розчиняється у загальному устроєві козацького війська, офіційно званого Низовим чи Запорізьким) і справді має багато цікавого. В територіальному сенсі запорізькі “вольності”, що займали східну частину нинішньої Херсонської, Катеринославську й частини Харківської і Таврійської губерній, від Бугу до Кальміусу, ділилися на 5, згодом на 8 округів, т. зв. “паланок”, які мали власне управління. У військово-адміністративному плані запорізьке “товариство” поділялося на курені, яких було 38. Січовики, які в даний момент перебували в Січі, жили у своїх куренях-гуртожитках, маючи спільний стіл, який утримували на складані гроші. Курінні отамани з дідами, тобто колишніми старшинами, формували, так би мовити, панівний клас, на чолі якого стояла старшина певного року: кошовий отаман, суддя, писар і осавул; цю старшину переобирали щороку. Контроль над управлінням належав військовим зборам, раді. Землеробське населення, яке жило на землях Війська Запорізького, але не входило до складу останнього, спеціального представництва не мало, попри значну чисельність (останнім часом правління Війська старанно займалося колонізацією своїх земель, конкуруючи з колонізацією, яку здійснював у сусідніх і почасти в запорізьких землях уряд, і така “зрада” Військом давніх традицій навіть послужила урядові мотивом до його ліквідації). Попри широко розвинуту виборність і демократизм, у Війську панувала сувора дисципліна й навіть певний аскетизм (суворі звичаї, обов’язковий спільний стіл, утримання від спілкування з жінками, яким доступ у Січ узагалі був суворо заборонений, культ патро-

нальної святині січової Покрови). Це давало привід новітнім дослідникам вбачати в організації січового товариства вплив західних лицарських орденів, але для цього немає достатніх підстав.

Насильно ліквідоване урядом у 1775 р., запорізьке товариство не миралося з цим; значна частина його пішла на турецьку територію і почала влаштуватися в околицях Очакова. Через невдоволення російського уряду турецький султан розпорядився перевести їх подалі від російського кордону, в гирло Дунаю, але січовики були невдоволені таким насильним переселенням, багато з них повернулися назад у Росію, де, з ініціативи Потьомкіна, почали організовувати нове Чорноморське козаке військо, щоб повернути запорожців (1783). Частина запорожців намагалася заснувати свій кіш в австрійських землях, у Банаті, й, отримавши згоду австрійського уряду (1785), туди переселилися 8 000, та залишалися тут недовго, і врешті-решт запорізьке товариство розділилося: одні влаштувалися на Дунаї, під турецьким пануванням, інші пішли на Кубань, де російський уряд 1792 р. виділив землю Чорноморському війську, заклавши початок пізнішому Кубанському війську. У 1828 р. значна частина дунайських запорожців повернулася в Росію і заснувала невелике Азовське військо, яке в 1860-ті рр. приєднали до Кубанського; цей інцидент змусив турецький уряд розділити рештки Дунайського війська, виславши їх у різні місця.

Література з історії З[апоріжжя] й Січі дуже велика, але значною мірою не вирізняється науковими досягненнями. З давніх праць, як збірка матеріалів, слід зазначити Скальковського: "История Новой Сечи", 2 вид., 1846 р., у 3-х томах (перевидане в 1885 р.); з пізніших — праці Яворницького: "Вольности З[апорожских] казаков" (історико-географічний опис території), "З[апорожье] в остатках старины" й "История З[апорожских] казаков" (т. I — територія, лад і побут З[апоріжжя], [т. II — історія З[апоріжжя] до 1686 р.), т. III — історія З[апоріжжя] у XVIII ст.). Багато дрібніших заміток і статей у "Киевской старине". Цікаві спогади з останньої епохи З[апоріжжя]: "Устное повествование Никиты Коржа", 1842*; П.Куліша, "Записки о Южной Руси", також Надхіна, "Память о З[апорожье]", 1876*. Про пізніші запорізькі поневіряння статті Іванова в "Одесских записках", т. XXV, Кондратовича в "Киевской старине", 1883, П.Короленка, там само, 1891, та ін.*

янском восстании в юго-западном крае в 1789 г. // Архив Юго-Западной России. — К., 1902. — Ч. 3. — Т. 5. — С. 1—99.

... **“Записках Наукового товариства ім. Шевченка”, т. 62 і 79** — йдеться про публікації: Франко І. Польська поема про уманську різню // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. LXII. — С. 1—40; Грушевський М. Оповідання очевидця про смерть Гонти // Там само. — Львів, 1907. — Т. LXXIX. — С. 94—96.

А.Ф.

Запоріжжя та Запорізька Січ (Січа)

Публікується в українському перекладі за виданням: Грушевський М. Запорожье и Запорожская Сечь // Энциклопедический словарь товарищества “Братья А. и И. Гранат и К-о”. — СПб, 1914. — Изд. 7-е, перер. — Т. XX. — С. 519—531.

с. 342 **...займалися мисливством, рибальством, бджолярством та різними іншими промислами — включно з розбійницьким здобичництвом...** — М. Грушевський належав до тих дослідників, які в генезі козацтва велику роль виокремлювали для так званої “уходницької теорії”, тобто господарським та военним інтересам козацького населення, див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К.; Львів, 1909. — Т. VII. — С. 66—127, 563—569.

с. 344 **...італійський агент Гамберіні у 1580-х рр.** — від його подорожі залишилися записки у Ватикані, тільки частково оприлюднені, див.: Boratyński Ł. Kozacy i Watikan: kartka z dziejów dyplomacji kozackiej za St. Batorego // Przegląd Polski. — Kraków, 1906. — Z. 11. — S. 20—40.

...тогочасний письменник, Папроцький (1580-ті рр.), зі слів Сам[ійла] Зборовського... — див.: Pargocki V. Herby gycerstwa polskiego, zebrane i wydane w r. 1584. — Kraków, 1858. Самійло Зборовський (†1584) — виходець з магнатського роду, ходив у походи на турків і татар; короткий час перебував у Запоріжжі, був схоплений за королівським наказом та страчений як порушник польсько-турецького миру (Грушевський М. Історія України-Руси. — К.; Львів, 1909. — Т. VII. — С. 167).

Австрійський агент Еріх Лясота, який 1594 р. відвідав Січ... — див.: Путевые записки посла австрійського імператора Рудольфа II к запорожцям в 1594 г. Эриха Лясоты. — СПб, 1873; Лясота Е. Щоденник // Жовтень. — Львів, 1984. — № 10. — С. 97—110.

с. 349 **Цікаві спогади з останньої епохи З[апоріжжя]: “Устное повествование Никиты Коржа”, 1842...** — див.: Гавриил [Розанов Г.] Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, села Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. — Одесса, 1842. Ширшу розвідку про нього написав: Біднов В.О. “Устное повествование запорожца Никиты Леонтьевича Коржа” та його походження і значення // Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі. — Прага, 1925. — Т. 1. — С. 38—63 (окремо: Прага, 1925); 2-е вид.: Вісник Академії наук України. — К., 1993. — № 12. — С. 69—94.

...Надхіна, “Память о З[апорожье]”, 1876 — див.: Наджин Г.П. Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи // Чтения Общества истории и древностей российских. — М., 1876. — № 3. — С. 125—193.

Про пізніші запорізькі поневірвання статті Іванова в “Одесских записках”, т. XXV, Кондратовича в “Киевской старине”, 1883, П.Короленка, там само, 1891, та ін. — див.: Иванов П.А. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи: 1775—1780 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1904. — Т. 25. — С. 20—40; Кондратович Ф. [Вовк Ф.] Задунайская

Сечь: по местным воспоминаниям и рассказам // Киевская старина. — К., 1893. — № 1. — С. 27–66; № 2. — С. 269–300; № 4. — С. 728–773. Окремо: К., 1893; Короленко П.П. Азовцы // Киевская старина. — К., 1891. — № 7. — С. 53–74; № 8. — С. 171–194.

М.К.

[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]

Публікується за виданням: [Грушевський М. Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.] // Хроніка НТШ. — Ч. 31. — Львів, 1907. — С. 1–3.

с. 350 ...як в сі роки політичного *Sturm und Drang*-у — в прямому значенні — “період штурму і натиску”. Цим означенням М.Грушевський охарактеризував період реформ у державному управлінні Російської імперії 1860–1870-х рр. Це передусім відміна кріпосного права, позитивні зміни у військовій, комунальній (міській), судовій, фінансовій, освітній, земській сферах функціонування держави. Роки реформ відзначалися активізацією громадсько-політичного життя в країні.

Ніколи секції наші не виказували такої високої цифри засідань і пропозицій на них рефератів — 1905 р. три секції (історико-філософська, філологічна і математично-природничо-лікарська) провели 25 засідань, найбільше перша — 14. У 1906 р. — 28 засідань, на яких прочитано 54 реферати, з них на 20 засіданнях історико-філософської секції — 42 (Хроніка НТШ. — Львів, 1907. — Ч. 29. — С. 11). Для порівняння в 1904 р. на засіданнях цієї секції виголошено 35 рефератів (Там само. — Львів, 1906. — Ч. 25. — С. 9).

Ніколи видавнича діяльність не була інтенсивнішою — за 1905–1906 рр. НТШ підготувало до друку 30 позицій наукових публікацій (Хроніка НТШ. — Львів, 1906. — Ч. 25. — С. 12–14; Ч. 29. — С. 15–17).

с. 351 ...заведено як нову серію цього видавництва “Українсько-руський архів”... — заснувати нову видавничу серію запропонувала історико-філософська секція на засідання Виділу НТШ 28 лютого 1906 р. (Хроніка НТШ. — Львів, 1906. — Ч. 26. — С. 2).

Поруч експедицій етнографічних... — у 1906 р. Ф.Вовк разом з З.Кузелею та І.Чайковським завершував свої антропологічні дослідження на Лемківщині (Хроніка НТШ. — Львів, 1907. — Ч. 29. — С. 13). Інший член Етнографічної комісії — В.Левитський збирав фольклорні матеріали на Бойківщині (Там само. — С. 14).

...організовано в ширших розмірах експедицію археографічну, для систематичного збирання матеріалів до історії козаччини — див. коментар до статті М.Грушевського «Передмова до т. VIII “Жерел”» на с. 674 цього видання.

...а міністерство, давши два рази невелику субвенцію на цілі археографічної роботи, в минулому році її не відмовило... — так, у 1903 р. Міністерство віровизнань і освіти Австро-Угорської монархії надало Археографічній комісії НТШ на проведення пошуків і видання джерел одноразову грошову дотацію в розмірі 2 000 корон (Хроніка НТШ. — Ч. 14. — Львів, 1903. — С. 15), таку ж суму призначено в 1905 р. Це була незначна дотація, позаяк щорічно лише на археографічні подорожі молоді історики витрачали 1 500–2 000 корон. На друк одного тому серійного видання “Жерела до історії України-Руси” (600 примірників) витрачали 3–4 тис. корон (Капраль М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Нова серія. — Вип. 3/4. — С. 62–63). У 1906 р., незважаючи на подання НТШ, фінансова допомога від міністерства не надійшла.

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916)</i>	<i>V</i>	
Розділ I. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ II. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедри?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендїцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. ХХІІ “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоттво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)